

PAULUS NÓRA

„VITIUM AFRORUM FAMILIARE”?

A latin magánhangzók kvantitásrendszerének átépülése Afrikában
és Rómában a metrikus feliratok tanúsága szerint*

A magánhangzók kvantitásrendszerének átépülését a nyelvtörténeti szakirodalom a kései latin nyelv fejlődésének egyik legfontosabb változásaként tartja számon. Mint az közismert, a klasszikusnak nevezett (tehát a Kr. e. II. század végétől a Kr. u. III. század elejéig tartó időszakban a művelt rétegek által beszélt) latin nyelvben a magánhangzók (írásban jelöletlen) hosszúságának jelentésmegkülönböztető szerepe volt.¹ Ez a tulajdonság elsősorban a lexika területén mutatkozott meg (például *hic* = „ez”, *hīc* = „itt”; *levis* = „könnyű”, *lēvis* = „sima”), de a morfoszintaxisban is fontos szerepet játszott (*videris* = fut. perf. ind. act. / praes. perf. coni. act., *vidēris* = praes. impf. ind. pass.). Igaz ugyan, hogy a hosszú és rövid magánhangzók nemcsak kvantitásukban különböztek egymástól, a köztük fennálló kvalitatív különbségek sem voltak elhanyagolhatóak. A hosszú magánhangzók rendszerint zártabbak voltak, mint rövid párjuk, kivéve az *a* hangot, amelynek hosszú és rövid megvalósulása kvalitatív szempontokat tekintve azonos volt. Ennek ellenére a kvantitás jelentésmegkülönböztető szerepe az *a* hang esetében ugyanolyan egyértelmű, mint a többi magánhangzónál: elég az első *declinatio singularis nominativus* *-a* és *ablativus* *-ā* ragjára utalnunk.²

A klasszikus latin nyelv hosszú és rövid magánhangzóinak fonológiai oppozícióját indoeurópai örökségnek tartják,³ amely több mint ezer évig fennállt azután is, hogy az indoeurópai alapnyelvben meglévő mozgó hangsúly nyomatéki hangsúlyként a szó első szótagjához kötődött (valószínűleg az itálikus alapnyelvben),⁴ majd az ólatin korszak elején a *paenultima* (illetve *antepaenultima*) szótagra került.⁵

Az újlatin nyelvek közül viszont egy sem örökölte a klasszikus latin magánhangzórendszer e régi jellegzetességét. A latin nyelv késői időszakában a magánhangzó-kvantitás és a hangsúly egymáshoz viszonyított függetlensége megszűnt, a magánhangzók hosszúsága a szótag hangsúlyos voltának függvényévé vált: a hangsúlytalan szótagok

* Jelen tanulmány a *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa* (NKFIH K 124170 2018–2021) című projekt keretében, az MTA Lendület Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoportban készült. A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma által kiírt *Új Nemzeti Kiválóság Program* (2018) támogatta.

¹ Adamik B.: A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig. Budapest 2009. 25.

² A. L. Sihler: *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. Oxford 2008. 72.

³ A hosszú és rövid magánhangzók a szótag szerkezetétől függetlenek, önálló fonémákat alkotnak.

⁴ Adamik: i. m. (1. jegyz.) 82.

⁵ Adamik: i. m. (1. jegyz.) 24.

magánhangzói megrövidültek, a hangsúlyosakéi nyílt szótagban megnyúltak (majd bizonyos nyelvekben diftongizálódtak). Így lett például latin *bene* első, hangsúlyos magánhangzója az alakilag változatlan olasz megfelelőben hosszú, míg a *quandōt* az olaszban rövid *o*-val ejtik.

A nyelvészeti szakirodalomban sokat foglalkoztak a kvantitatív szembenállás megszűnésének okaival, a nyomatéki hangsúly e változásban játszott szerepével, illetve a kvalitatív különbségek felerősödésének folyamatával. Az átrendeződés kronológiája, illetve az esetleges dialektális sajátosságok felderítése szintén máig lezáratlan területet jelent a nyelvtörténeti kutatások számára. Annyi teljesen bizonyos, hogy a magánhangzók hosszúsága az újlatin nyelvek egyéb vonásokban markánsan különböző nyugati és keleti típusában egyaránt a szóhangsúly függvényévé vált, ami egyértelművé teszi, hogy ez a változás még a dialektális különbségek VII. századtól kezdődő felerősödése előtt lejajlott a vulgáris latinban.⁶ Általában a III. század második felében élt Marius Plotius Sacerdos grammatikust szokták idézni mint a jelenségről először beszámoló forrást,⁷ de egyes kutatók (például Pierre Fouché, Antoine Meillet) szerint a folyamat kezdetei kiutathatók a Kr. e. I. századi szövegekben is.⁸

A metrikus feliratok forrásértéke

A magánhangzók kvantitásrendszerére vonatkozó ismereteink alapvetően két forrásból táplálkoznak. Következtetni tudunk metanyelvi adatokból, azaz antik auktorok utalásai-ból, valamint – mivel a latin nyelvben a magánhangzók hossza írásban nem volt jelölve – a metrikus szövegekből. A latin költészetre jellemző időmértékes verselési formában bizonyos pozíciókban csak rövid, máshol csak hosszú szótagok fordulhatnak elő. Egy hexametersor utolsó előtti szótagja például kizárólag hosszú lehet, ha ezen a helyen rövid szótag áll, azt valószínűleg hosszán ejtették. Az ilyen típusú hibák rendszeresen előfordulnak a latin feliratokon, de megjelennek a késő antik irodalmi szövegekben is. Mivel a nyelvi normákat tudatosan követni akaró irodalmi alkotásokban a klasszikus-tól eltérő jelenségek csak akkor jelennek meg, amikor a nyelvi változás folyamata már eléggé előrehaladott állapotban van ahhoz, hogy az új rendszer használata ne tűnjön műveletlenségnek, a változás kronológiájának kutatásához a feliratos corpusok jobb forrásanyagnak bizonyulnak.

A metrikus feliratokból rengeteg olyan információt tudhatunk meg a nyelvről, amelyeknek írásban semmilyen nyomuk nincsen. A *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa* (továbbiakban: LLDB),⁹ amely a latin nyelvű feliratokon

⁶ Adamik: i. m. (1. jegyz.) 26.

⁷ Például Herman J.: *Vulgáris Latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest 2003. 31 és J. N. Adams: *Social Variation and the Latin Language*. Cambridge 2013. 46.

⁸ N. C. W. Spence: *Quantity and Quality in the Vowel-System of Vulgar Latin*. Word 21 (1965) 1–18.

⁹ <http://lldb.elte.hu/>.

szereplő nyelvi hibák rögzítését tűzte ki célul,¹⁰ összesen 36 metrikai vonatkozású kódot különböztet meg. Ezek közül 23 a mássalhangzó-,¹¹ 13 a magánhangzórendszerre vonatkozik. A máig regisztrált 1135 metrikai jellegű adat közül viszont csak 210 (19%) érinti a mássalhangzórendszert, 925 (81%) a magánhangzókkal, nagyrészt azok kvantitásával kapcsolatos.¹²

A magánhangzórendszert érintő metrikai kódok közül a nyolc legfontosabb:¹³

1. Productio vocalium cum accentu in arsi: Pl. LLDB–56127: *rapuit* |¹⁴ *aestas* (clausula hexametri, *rápuit* → *rá:puit*)¹⁵ – ICUR II, 6015. 2.
2. Productio vocalium cum accentu in thesi: Pl. LLDB–36157: *ut sa|gax anim|o* (initium hexametri, *sága:x* → *sá:ga:x*) – ICUR II, 4161. 7.
3. Productio vocalium sine accentu in arsi: Pl. LLDB–71166: *hic est* | *sepultum* (initium hexametri, *sepúltum* → *se:púltum*) – ICUR IV, 10183. 10.
4. Productio vocalium sine accentu in thesi: Pl. LLDB–35455: *sit pe|rennis in | omni* (clausula hexametri, *perénnis* → *pe:rénnis*) – ICUR II, 4106. 3.
5. Correptio vocalium sine accentu: Pl. LLDB–36807: *ferro ne|care* (clausula hexametri, *férro*: → *férro*) – ICUR II, 4226. 6.
- 5.1. ae > ě metro indicante:¹⁶ Pl. LLDB–89781: *luce cae|lesti* (clausula hexametri, *caelēsti*: → *celēsti*:) – ICUR VII, 17862. 2.
6. Correptio vocalium cum accentu in thesi: Pl. LLDB–36612: *nunc com|mune no|bis* (pars prima pentametri, *nó:bi:s* → *nóbi:s*) – ICUR II, 4187. 16.
- 6.1. ae > ě metro indicante: Pl. LLDB–92661: *digne te|nes premi|um* (initium hexametri, *práemium* → *prémium*) – ICUR VIII, 23065. 1.

Ezekkel a kódokkal általában leírható, milyen magánhangzókvantitás-változásokra utaló jelek találhatók egy-egy verses felíraton, azonban egy ilyen módszer használata során bőven találkozunk bonyolult esetekkel. A legalapvetőbb probléma, hogy minél több hiba van egy verssorban, annál valószínűbb, hogy azok többféleképpen írhatók le. Pél-

¹⁰ A szót értéktétel nélkül, terminus technikusként, a klasszikus nyelvállapottól való eltérések jelölésére használjuk.

¹¹ Mássalhangzókra vonatkozó kód például: *n* (+ *cons.*) > *o metro indicante*, amikor a nazális mássalhangzó előtti gyengülésére a felírat metruma enged következtetni. Pl. LLDB–70867, 70868: *non inven|tura* (clausula hexametri, *inventú:ra* → *i've'tú:ra*) – ICUR III, 8470. 11–12.

¹² A tanulmányban közölt adatok az LLDB adatbázis 2019. december 1-i állapotát tükrözik.

¹³ A kódok elnevezésében a magánhangzók nyúlása vagy rövidülése mindig az adott magánhangzó klasszikus latinban meglévő kvantitásához viszonyítva értendő, a felszínen megjelenő hosszúság a vers metrumából lett kikövetkeztetve.

¹⁴ A | jel, amely a felíratok átírásában a sortörést jelzi, itt a versláthatár jelölésére szolgál.

¹⁵ A zárójelben az első a klasszikus latin, a második a vers metrikájába illeszkedő kvantitásokkal bíró alak. Az ékezet a szóhangsúlyt, a magánhangzó utáni kettőspont a hosszú hangokat jelöli.

¹⁶ Az *ae > ě metro indicante* és az *ae > ě metro indicante* kódok annyiban különböznek az itt felsorolt többi kódtól, hogy a nyelvi hiba, amelyre utalnak, az esetek egy részében grafikailag is realizálódik, lásd a 6.1. példát.

dául az ICUR IV, 11435. feliratának 5. hexametersora így kezdődik: *Deo gu|bernan|tem* (a klasszikus latin hosszúságokkal olvasva: *Déo: gubernántem*). Ez a sorkezdett metrikailag értelmezhető úgy is, hogy a *Déo*: első, hangsúlyos magánhangzója megnyúlt, a második, hangsúlytalan pedig megrövidült (*Dé:o gu|bernán|tem*), de az is elképzelhető, hogy a magánhangzó előtti *e* hang konsonantizálódott, így elvesztette szótagalkotó szerepét, a *gubernántem* első szótagja pedig (*metri causa*) megnyúlt (*Djo: gu:|bernán|tem*).

A többféle értelmezés lehetőségét tovább bonyolítja, hogy számolnunk kell a kor-szak metrikájának sajátos vonásaival is, amelyekkel a feliratokon is rendszeresen találkozhatunk. Egyrészt szembetűnő, hogy a verselés sokszor megengedi a szavak közti hiátust, az *elisio* vagy *synaloephe* gyakorlatilag fakultatív elemmé válik. Az *ec|clesie | aula defēdens*¹⁷ hexameterzárlatban például (más, magánhangzókvantitás-változásra, valamint mássalhangzó-gyengülésre utaló adatok mellett)¹⁸ észrevehetjük, hogy az *ecclesi<a>e* utolsó és az *aula<m>* első magánhangzója nem olvad össze. Sokszor előfordul, hogy az összeolvadás megvalósulása vagy hiánya nem egyértelmű, viszont ettől függ a sor további metrikai értelmezése. Később antik jellegzetességnek tekinthetjük (legalábbis a feliratos verselésben) az *ektasisok*¹⁹ egyre gyakoribbá válását is, amelyek ezekben a versekben egy sorban akár többször is előfordulnak. A *cara mi|hi geni|ta mea*²⁰ hexameterkezdetben például a *genita* utolsó szótagja után (az ötödféles sormetszet előtt) *ektasist* kell feltételeznünk. Mivel a versen belüli megtorpanás szinte minden esetben feltételezhető, amikor egy szó utolsó, rövid magánhangzós nyílt szótagja verstanilag hosszú hangot követelő pozícióban áll, ezeket az adatokat nem tekintjük hangsúlytalan magánhangzók nyúlásának, regisztrálásukat mellőzzük, illetve amennyiben olyan szótagra esnek, amely után nem feltételezhetünk *caesurát*, a regisztrált adatot „fortasse recte” megjegyzéssel látjuk el.

A többféle módon értelmezhető adatok leírására az LLDB csak korlátozott lehetőségekkel rendelkezik. Ennek oka, hogy célja elsősorban a kvantitatív, statisztikai vizsgálatok elvégzéséhez alkalmas adatok rögzítése, azaz nagy mennyiségű nyelvi adat összegyűjtése és rendszerezése, amelynek feldolgozása elsősorban matematikai műveletekkel lehetséges, további kvalitatív értelmezési munka nélkül. Ez azt jelenti, hogy minden nyelvi hibát külön adatlap rögzít, egy-egy nyelvi kód hozzárendelésével. Amennyiben egy nyelvi adat értelmezése (azaz kódolása) nem egyértelmű, a rendszer biztosítja az alternatív kódolás lehetőségét. Például a CLEAfrigue 100. feliratának 5. hexametersora így kezdődik: *Hostiliana tua*. A *Hostiliāna* szóban található prozódiai hiba kétféleképpen írható le: az első *ī* megrövidülésével vagy a második *i* konsonantizálódásával. Az LLDB adatlap (LLDB-90172) ebben az esetben kettő (egy fő- és egy alternatív) kódot tartalmaz: *correptio vocalium sine accentu* és *i (+ voc.) > j metro indicante*. Azonban amint statisztikai analízisre kerül sor, el kell döntenünk, melyik kódot vesszük figyelem-

¹⁷ ICUR IX, 24832. 7. korrekciós epigráfiai átírása: *ecclesi<a>e aula<m> defēdens*.

¹⁸ *ec|lé:siae -> ecc|lé:sie, aulam > aula', de:fēnde:ns -> defēnde:ns*

¹⁹ Szóvégi nyúlás a *caesura* előtti szótagban. Vö: Tar I.: Latin metrika. Szeged 1998. 32.

²⁰ Például AE 1967, 113.

be. Jelen tanulmányban minden esetben csak az adatok fő kódját vizsgáltuk, az alternatív kódokkal nem foglalkoztunk.²¹

Végül meg kell említenünk még egy tényezőt: a verses feliratok aránylag kis számának és nagyobb terjedelmének köszönhetően az adatok általában jóval kevesebb feliratról származnak, mint a prózai feliratokat is feldolgozó kutatások esetében. Ezt a tendenciát fokozza, hogy az érintett versek színvonala nyelvi, metrikai, poétikai szempontból meglehetősen nagy szórást mutat, és legtöbbjük a műveltségi skála két végén helyezkedik el: vagy minden szempontból szinte tökéletesnek mondható, nyelvi hibát alig tartalmaz, vagy hemzseg a különböző vulgáris nyelvi jelenségektől. Ez azt jelenti, hogy adott számú hiba a megszokottnál jóval kevesebb beszélő nyelvi jellegzetességeiről árulkodik, így nagyságrendileg több adatra van szükség ahhoz, hogy statisztikai következtetéseket vonhassunk le, és nyelvi tendenciákról beszélhessünk.

Az előző bekezdésekben összeszedtük, hogyan kezeli az LLDB a metrikus feliratokon megjelenő, magánhangzó-quantitást érintő hibákat, valamint számba vettük az adatfeldolgozás során adódó nehézségeket. Nem mehetünk el azonban szó nélkül amellett, hogy a témával foglalkozók között nincs egyetértés azzal kapcsolatban, használhatóak-e egyáltalán ezek az adatok az újlatin magánhangzóquantitás-rendszer kialakulásának vizsgálatához. A különböző szakértők vitában elfoglalt álláspontja nem függetleníthető a témával kapcsolatos egyéb tudományos kérdésekben kialakult véleményüktől.

A magánhangzó-quantitás rendszerének késő ókori átrendeződése régóta foglalkoztatja a latin és az újlatin nyelvtörténet kutatóit, de máig alapvető kérdések maradtak homályban. Napjainkban még mindig nem teljesen tisztázottak a fejlődés dinamikájával, kronológiájával, területi különbségeivel kapcsolatos bizonytalanságok. A kutatás jelenlegi állását két olasz kutató, Marco Mancini és Michele Loporcaro véleményének rövid ismertetésével szeretnénk nagy vonalakban összefoglalni.

Mancini 2015-ben publikált egy hosszú tanulmányt *Ricerche sulla prosodia del latino d'Africa* címmel.²² Ennek középpontjában a nyomatéki hangsúly szerepe, illetve a nyílt és zárt szótagokra gyakorolt hatása állt. A szerző a jelenleg talán kisebbséginek mondott álláspontot képviseli, miszerint a nyomatéki hangsúly a késő latin korszakban nem csak a nyílt, hanem a zárt (tehát eleve *positione longa*) szótagok magánhangzóit is megnyújtotta. Az újlatin rendszer, amelyben a hangsúlyos zárt szótagok magánhangzóit rövidek, később, az egységes latin nyelv felbomlása után alakult ki. Megállapításának alapját azok az antik grammatikusoktól származó kijelentések képezték, ahol a szerzők zárt szótagokban bekövetkező magánhangzónyúlásokat említene a magánhangzó-hosszúsággal kapcsolatos potenciális hibák illusztrálására.

Általánosan elfogadott megállapítás, hogy a késő latin korszakban a költők elődeikkel ellentétben szerették, ha a szó- és a vershangsúly a lehető legtöbbször egybeesett. Mancini szerint ez a szokás már az újlatin nyelvek kialakulása előtt a hangsúlyra

²¹ A tanulmányban elemzett 579 adat közül 41 (7%) rendelkezik két kóddal.

²² M. Mancini: *Ricerche sulla prosodia del latino d'Africa*. SSL 53 (2015) 355–400.

épülő költészet megjelenéséhez vezetett. A régi időmértékes formák megmaradtak, de a verselés alapja a szótagok kvantitása helyett az *arsis* és a *thesis*, azaz a verstanilag hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozása volt. Ennek az álláspontnak az indoklásául elsősorban szintén a grammatikusok megnyilvánulásai szolgáltak, amelyek egyértelműen megkülönböztették a szavak metrumát a zenei ritmustól. A legfontosabb az idézett helyek közül talán a IV. századi Marius Victorinus kijelentése, amely szerint a zenei ritmus felülírja a metrumot.²³

Mancini az itt nagyon röviden összefoglaltak alapján arra a következtetésre jutott, hogy a hangsúlyos nyílt szótagok rövid magánhangzóinak *arsis*-ban bekövetkező megnyúlásában nem az újlatin magánhangzórendszer, csupán egy újfajta versforma, az ütemhangsúlyos hexameter kialakulásának nyomait láthatjuk.

Loporcaro szintén 2015-ben jelentette meg *Vowel Length from Latin to Romance* című monográfiáját, amelynek első fejezete szól az újlatin kvantitásrendszer kialakulásának előzményeiről.²⁴ Ő Mancinival ellentétben elsősorban nem a szinkron források (grammatikusi szöveghehelyek és metrikus feliratok) felől közelítette meg a kérdést, hanem az archaikus és klasszikus kori előzmények és az újlatin fejlődés oldaláról vizsgálta a kérdéses időszak nyelvi állapotát. Kimutatta, hogy nemcsak a hangsúlytalan szótagok megrövidülésére való hajlam volt jelen a latin nyelvben már jóval a császárkor előtt,²⁵ hanem (bár kisebb mértékben) a hangsúlyos nyílt szótagok nyúlásának korai előzményei is. A zárt szótagok ellenben nem mutatnak ilyen hajlamot. Ennek jele többek között, hogy a klasszikus latin nyelvben nyílt szótagokban a hosszú magánhangzók nagyobb része hangsúlyos, mint a rövideknek, zárt szótagokban viszont a hosszú és a rövid magánhangzók ugyanakkora eséllyel esnek hangsúlyos helyre a szóban.²⁶ Ugyanez (szerintünk) egyszerűbben megfogalmazva: nyílt szótagokban hangsúlyos helyzetben a hosszú, hangsúlytalan helyzetben a rövid magánhangzók vannak többségben, zárt szótagokban viszont a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben ugyanolyan (kb. 1:5) a hosszú és rövid szótagok aránya.

A hangsúlyos nyílt szótagok megnyúlása tehát Loporcaro szerint nem lehet a latin nyelv felbomlása utáni jelenség, hiszen annak korai, klasszikus kori állapotában gyökerezik. Nincs szükség tehát olyan állapot feltételezésére, amikor a szóhangsúly a zárt szótagokat is megnyújtotta. Loporcaro véleményét követve arra a következtetésre juthatunk, hogy nem lehet eltagadni a verses feliratok forrásértékét az újlatin kvantitásrendszer kialakulására vonatkozóan, hiszen a verstani szabályok változása (a szó- és verhangsúly egybeesésének népszerűvé válása) éppen e nyelvi folyamat egyik következménye.

²³ M. Victorinus: *Ars grammatica*. VI. 41, 28–42, 6 Keil. *Rhythmus (...) protrahit tempora, ita ut breve tempus longum efficiat, longum contrahat*.

²⁴ M. Loporcaro: *Vowel Length from Latin to Romance*. Oxford 2015.

²⁵ Ez általánosan elfogadott tény, lásd például Adams: i. m. (7. jegyz.) 49.

²⁶ Loporcaro Kiss Sándor jelen tanulmányban is hivatkozott adatait használja a klasszikus nyelv rövid és hosszú magánhangzóinak hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, illetve nyílt és zárt szótagban adatolt előfordulási arányaival kapcsolatban.

Dialektális különbségek Róma és az afrikai provinciák között
– metrikus feliratokról származó adatok statisztikai elemzése

A témával foglalkozó szakirodalomban statisztikai módszerei miatt egyedülállónak számít, és több vagy kevesebb kritikát kiváltva gyakran idézett Herman József *Un vieux dossier réouvert: les transformations du système latin des quantités vocaliques* című, 1982-ben megjelent tanulmánya.²⁷ Hermant a fentebb említett szerzőkhöz hasonlóan az érdekelte, mi állhatott egyes késő ókori grammatikusok azon kijelentései mögött, melyek szerint a hosszú és rövid magánhangzók fonológiai szembenállásának eltűnése az afrikai provinciákban az átlagnál intenzívebb, könnyebben észrevehető nyelvi jelenség volt. Ő azonban a grammatikusi szövegek mély elemzése helyett az auktorok és a feliratos anyag tanúságának összehasonlítása felől közelítette meg a kérdést, ezért csak a három legismertebb szöveg helyet idézte, amelyeket most a könnyebb érthetőség kedvéért mi is közlünk:

1. A IV–V. század fordulóján élt Szent Ágoston a következőt írta:
*Cur pietatis doctorem pigeat imperitis loquentem, ossum potium quam os dicere, ne ista syllaba non ab eo, quod sunt ossa, sed ab eo, quod sunt ora intellegatur, ubi Afrae aures de correptione vocalium vel productione non iudicant?*²⁸
2. Hasonló kijelentést tesz az V. századi Consentius Grammaticus:
*Quidam dicunt piper producta priore syllaba, cum sit brevis, quod vitium Afrorum familiare est.*²⁹
3. A szintén az V. században élt, afrikai származású Pompeius Grammaticus ugyancsak megemlíti a magánhangzók kvantitására vonatkozó bizonytalanságot:
*Plerumque male pronuntiamus et facimus vitium, ut brevis syllaba longo tractu sonet aut iterum longa brevior sono.*³⁰

²⁷ Herman J.: *Un vieux dossier réouvert: les transformations du système latin des quantités vocaliques*. BSL 77 (1982) 285–302.

²⁸ *De doct. Christ.* IV. 10. 24. „Miért restelkedjék a jámborság tanítója inkább *ossum*-ot, mint *os*-t (csont) ejteni beszédében, ha egyszer tanulatlanokhoz intézi szavát? Hiszen a szótagok rövidségével, vagy hosszúságával nem törődő afrikai fülek úgy foghatják föl valahol az *os* szót, hogy az nem az *ossa*, hanem az *ora* (száj) egyes-száma.” (ford. Városi István). Az első magánhangzó az *os ossis n* esetében rövid, az *os oris n* esetében hosszú.

²⁹ GL V. 392. 3. 11. „Egyesek *pipert* mondanak, megnyújtva az első szótagot, noha az rövid. Ez a hiba főleg az afrikaikra jellemző.”

³⁰ GL V, 285. 5–9. „Legtöbbször rosszul ejtjük és hibázunk úgy, hogy a rövid szótag hosszúnak hangzik, vagy a hosszú túl röviden.” Meg kell jegyeznünk, hogy a Pompeiustól vett mondat nem értékelhető olyan egyértelmű forrásként, mint Augustinus vagy Consentius állításai. Egyrészt az a tény, hogy Pompeius afrikaiként többes szám első személyben említ egy jelenséget, nem biztos, hogy az afrikai beszélők különös érintettségét jelenti az adott tendenciára vonatkozóan. Másrészt a mondat (szövegkritikai szempontból sokat vitatott) folytatásában (*siqui velit dicere Rōma, aut si velit dicere equus pro eo quod est equus, in pronuntiatione hoc fit*) a grammatikus egyik példája *Rōma* rövid *o*-val való ejtése, ami teljesen ellentétes a nyelv fejlődésével (sc. a hangsúlyos nyílt szótagokban a rövid magánhangzók nyúlnak meg, nem a hosszúak válnak röviddé). A szöveg helyről lásd A. Zago: *Pompeo grammatico e le vocali «barbare»*. *Eruditio Antiqua* 5 (2013) 3–19.

Herman kiemeli, hogy a három forrás szerzője közül kettő (Augustinus és Pompeius) afrikai, míg egyikük (Consentius) nem, ami azt jelenti, hogy mind a helyiek, mind a külső szemlélők számára feltűnt, hogy Afrikában a magánhangzók kvantitását illetően az átlagosnál nagyobb bizonytalanság uralkodott.³¹ Ezzel szemben viszont tapasztalatai alapján (Adamshez hasonlóan)³² úgy gondolta, a feliratos anyag első pillantásra nem támasztja alá a fenti forrásokat, a metrikus feliratokon a hosszú és rövid magánhangzók fonológiai oppozíciójának elmosódására a Római Birodalom minden régiójában utalnak adatok. Ezért statisztikai elemzéssel kívánta ellenőrizni a grammatikusok megállapításait.

Ehhez a CIL VIII. kötetében összegyűjtött afrikai feliratos anyagot, amely viszonylag sok (az index szerint 279) verses feliratot tartalmaz, egy hasonlóan terjedelmes corpusszal, a CIL VI. kötetében összegyűjtött keresztény korszak előtti (tehát jellemzően I–III. századi) római feliratok anyagával hasonlította össze.³³ Az említett corpusokon kívül a római keresztény feliratokat is bevonta a vizsgálatba, igaz, ez az anyag jóval kisebb volt.

A munkát a saját maga által kidolgozott módszerrel végezte el, tehát az egyes területeken keletkezett feliratokon megtalálható hibák abszolút számának vagy sűrűségének (azaz a helyes és helytelen alakok arányának) az összehasonlítása helyett egyes (jelen esetben a magánhangzók hosszúságára vonatkozó) hibatípusok egymáshoz viszonyított arányait figyelte meg, és ebből vonta le következtetéseit.

Ahogy már említettük, Herman cikkének metodológiáját a témával foglalkozó szakirodalom említésre méltónak tartotta, noha többen is kritizálták különböző szempontok miatt, többek között Mancini a fentebb ismertetett tanulmányában. Azonban ő sem veti fel azt az alapvető statisztikai problémát, hogy Herman olyan anyagokat hasonlított össze, amelyek kronológiailag nem állíthatók párhuzamba: a római feliratokat keletkezési idejük alapján külön kategóriákba sorolta, de a korai (I–III. századi) és késői (IV–VI. századi) adatokat ugyanazzal a kronológiailag osztatlan corpusszal, a CIL VIII. kötetében megtalálható metrikus feliratokkal hasonlította össze.³⁴ Ebben a corpusban egyébként az EDCS adatbázis szerint a metrikus feliratoknak nagyjából a 20%-a van számontartva keresztény alkotásként (ezek nagy valószínűséggel a III. század után keletkeztek). Az anyag nagy része (kb. 80%-a) tehát I–III. századi, így afrikai vonatkozásban elsősorban ennek az időszaknak a nyelvére következtethetünk a Herman által közölt eredményekből. A későbbi időszakról tehát Herman egyáltalán nem szolgáltat afrikai adatokat, de a római állapotok leírásával kapcsolatban sem tudjuk kétséget kizáróan elfogadni az eredményeit, mivel meglehetősen kis adatmennyiség (összesen 56 adat) szolgál azok alapjául. A keresztény anyag szerény feldolgozottsága azért különösen kar-

³¹ Herman: i. m. (27. jegyz.) 287–289.

³² Adams: i. m. (7. jegyz.) 45.

³³ Herman: i. m. (27. jegyz.) 294.

³⁴ Mancini: i. m. (22. jegyz.): „Comme, en Afrique, le nombre des poèmes épigraphiques chrétiens en vers est fort réduit, il n'a pas été possible de les considérer dans un corpus séparé, le corpus des inscriptions chrétiennes de Rome n'a donc pas de contrepartie pour l'Afrique.”

dinális probléma, mert Herman V. században élt grammatikusok kijelentéseinek igazolására vagy cáfolására kívánta felhasználni az eredményeit.

Ebben a cikkben kísérletet teszünk arra, hogy a Herman által elvégzett statisztikai vizsgálatokat megismételjük egy jóval több adatot tartalmazó mintán. A munkához a már bemutatott LLDB adatbázist használtuk, amelyben a fent bemutatott kódok használatával regisztráltuk a kiválasztott feliratos anyagban megjelenő, a téma szempontjából releváns nyelvi adatokat. Jelen kutatás keretében feldolgoztuk a tízkötetes ICUR összes verses feliratát,³⁵ valamint a CLEAfrigue³⁶ verses feliratgyűjtemény daktilikus versmértékben írt feliratait.³⁷ E célzott adatgyűjtésen kívül természetesen felhasználtuk az adatbázisban már szereplő metrikai hibákat rögzítő adatlapokat is, amelyeket a feliratok egyéb szempontokat követő feldolgozása során a projektben dolgozó munkatársaink rögzítettek.³⁸

Róma I–III. századi nyelvi állapotának leírására sajnos csak ezek a „véletlenszerűen” regisztrált adatok állnak rendelkezésünkre (a szisztematikus adatfeldolgozás a jövőre vonatkozó terveink között szerepel), így erre a corpusra vonatkozóan sajnos épp fele annyi adattal rendelkezünk, mint Herman. Mindazonáltal, mivel az ő adatait ellenőrizni nem tudjuk, és mint említettük, a metrikai adatok elemzése a legnagyobb igyekezet mellett is sokszor szubjektív döntéseken múlik, a vizsgálat következetessége érdekében ebben az esetben is az LLDB adatait fogjuk használni.

Az adatbázis kódjainak használatából eredően egyes Herman által vizsgált részletekre (például az első szótagban előforduló hibák arányára)³⁹ ez a kutatás nem terjedt ki. Meg kell jegyeznünk, hogy az itt nem vizsgált kérdések Herman tanulmányában sem részei a végkövetkeztetéseknek.

Herman alapvetően két összehasonlításra építve írta le a magánhangzók kvantitásrendszerének afrikai és római jellegzetességeit.⁴⁰ Először megvizsgálta a magánhangzó-kvantitás változásáról árulkodó adatok arányát hangsúlyos, illetve hangsúlytalan szótagokban. A szakirodalomban ugyanis konszenzus uralkodik arra vonatkozóan, hogy a hosszú és rövid magánhangzók fonológiai oppozíciójának eltűnése a hangsúlytalan szótagok megrövidülésével kezdődött, ezt követte a hangsúlyosak nyúlása.⁴¹ Minél nagyobb tehát egy adott corpusban a hangsúlyos szótagokban megjelenő hibák aránya, annál előrehaladottabb állapotról beszélhetünk.

³⁵ *Inscriptiones Christianae urbis Romae I–X. Nova series*, Roma 1922–1956.

³⁶ *Vie, mort et poésie dans l'Afrique romaine – d'après un choix de Carmina Latina Epigraphica*. Éd. C. Hamdoune. Bruxelles 2011.

³⁷ A kevésbé kötött jambikus és trochaikus versmértékek sokkal kevésbé alkalmasak a magánhangzókvantitás-rendszerben lezajló változások elemzésére, csupán néhány sorzárlat szolgáltatna egyértelműen interpretálható adatokat.

³⁸ Natalia Gachallová, Vágási Tünde, Seres Dániel és Bohacsek Dóra.

³⁹ *Herman*: i. m. (27. jegyz.) 295.

⁴⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy Herman nem közölte táblázatban vizsgálati eredményeit, azokat a tanulmány szövegének különböző pontjairól szedtük össze.

⁴¹ Például *Spence*: i. m. (8. jegyz.) 14–15; *Adams*: i. m. (7. jegyz.) 49.

1. táblázat. Hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokban előforduló tévesztések aránya – Herman J.

	hangsúlyos		hangsúlytalan	
Afrika	28	27%	75	73%
Róma – I–III. sz.	7	8,5%	74	91,5%
Róma – IV–VI. sz.	16	28,5%	40	71,5%

1. ábra. Hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokban előforduló tévesztések aránya – Herman J.

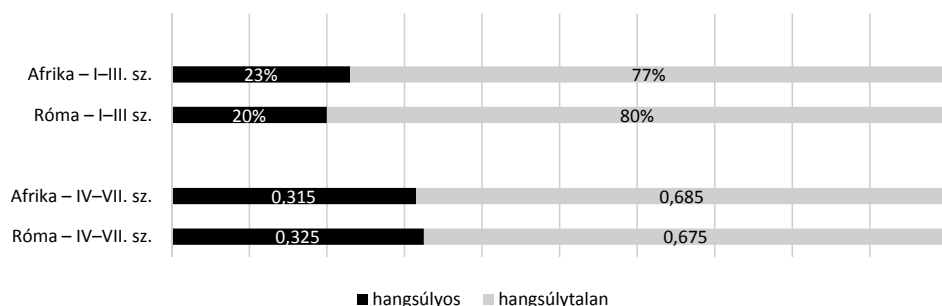
Herman eredményei azt mutatják, hogy míg Afrikában a hangsúlyos magánhangzók ugyanolyan mértékben érintettek a hosszú és rövid hangok fonológiai megkülönböztetésének eltűnésében, mint a hangsúlytalanok, Rómában a Kr. u. I–III. században, tehát a keresztény korszak előtt a változás még elsősorban a hangsúlytalan magánhangzók körében indult el. A keresztény korszakra viszont a hangsúlyos szótagok már Rómában is ugyanannyira részesei voltak a folyamatnak, mint Afrikában. (A latin szövegekben nyílt szótagokban a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok általános aránya nagyjából 1:2,⁴² tehát ha a fenti elemzésnél ehhez hasonló arányokat látunk, az azt jelenti, hogy a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok majdnem ugyanolyan mértékben érintettek.)

2. táblázat. Hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokban előforduló tévesztések aránya – Paulus N.

	hangsúlyos		hangsúlytalan	
Afrika ⁴³ – I–III. sz.	51	23%	170	77%
Róma – I–III. sz.	8	20%	32	80%
Afrika – IV–VI. sz.	32	31,5%	70	68,5%
Róma – IV–VI. sz.	70	32,5%	146	67,5%

A korai időszakra vonatkozóan Herman jelentős eltéréseket tételezett fel a két régió anyaga között, ezeket a mi számításaink nem igazolták. Ugyanis egyrészt jelentős számú, 221 vonatkozó adat alapján elmondhatjuk, hogy az I–III. században a hangsúlyos szótagokban található tévesztések aránya Afrikában is jóval alacsonyabb volt, mint a IV–

⁴² Kiss S.: Les transformations de la structure syllabique en latin tardif. Debrecen 1971. 14.

2. ábra. Hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokban előforduló tévesztések aránya – Paulus N.

VI. században, másrészt a mi adataink alapján ez az arány Rómában sem volt annyira alacsony, mint amennyire azt a Herman által gyűjtött példák alapján gondolnánk.⁴³⁴⁴ Viszont az általunk feldolgozott adatok alapján úgy tűnik, Hermannak igaza volt, amikor arra a következtetésre jutott, hogy a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokban előforduló metrikai tévesztések aránya a IV–VI. században hasonló volt Rómában és Afrikában.

A fenti elemzésben a magánhangzó-quantitást érintő adatok mind számításba lettek véve, függetlenül attól, hogy a nyelvi tendenciákba illő vagy azzal ellentétes jelenséget rögzítenek. Előbbi csoportba tartoznak a hangsúlyos szótagokban előforduló nyúlások és a hangsúlytalanokban megjelenő rövidülések,⁴⁵ utóbbiba a hangsúlyos nyílt szótagokban található eredetileg hosszú magánhangzók rövidként való megjelenése és a hangsúlytalan szótagok rövid magánhangzóinak nyúlása.⁴⁶ A nyelvi folyamatokkal ellentétes hibák megjelenésének verstani okai vannak, gyakran a vershangsúly okozta az ilyen nyúlásokat, illetve annak hiánya a rövidüléseket. Herman József második vizsgálata arra irányult, hogy a hangsúlytalan szótagokat tekintve összehasonlítsa a nyelvileg is motivált rövidülések és a kizárólag verstani okokkal magyarázható nyúlások arányát. A hangsúlyos szótagokban előforduló hibáknál ezt a vizsgálatot feltehetően az adatok kis száma miatt nem végezte el.

3. táblázat. Rövidülések és nyúlások aránya hangsúlytalan szótagokban – Herman J.

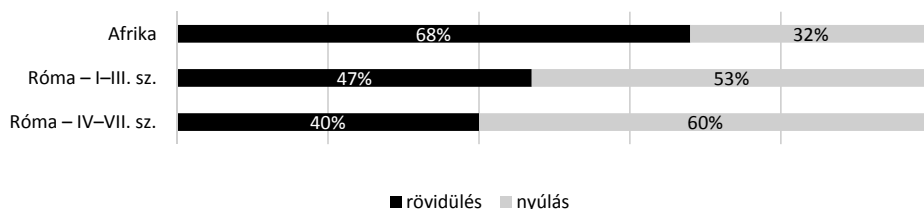
	rövidülés		nyúlás	
Afrika	51	68%	24	32%
Róma – I–III. sz.	35	47%	39	53%
Róma – IV–VI. sz.	16	40%	24	60%

⁴³ Africa Proconsularis, Numidia és Mauretania Caesariensis provinciák.

⁴⁴ El kell azonban ismernünk, hogy a kora császárkori Rómára vonatkozóan Herman kétszer annyi adattal rendelkezett.

⁴⁵ LLDB-kódok: *productio vocalium cum accentu* és *correptio vocalium sine accentu*.

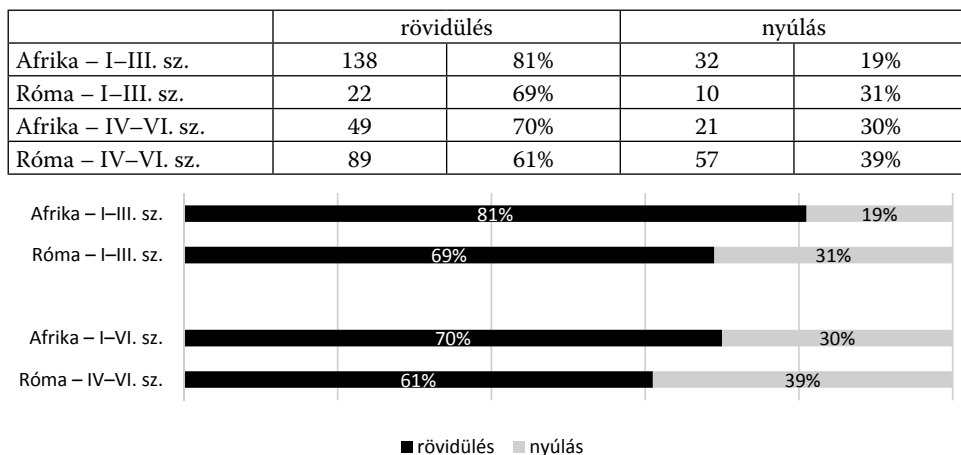
⁴⁶ LLDB-kódok: *correptio vocalium cum accentu in thesi*, *productio vocalium sine accentu in arsi* és *productio vocalium sine accentu in thesi*.

3. ábra. Rövidülések és nyúlások aránya hangsúlytalan szótagokban – Herman J.

Herman József e vizsgálat alapján igazoltnak látta a tanulmányban idézett három grammatikus megállapításait, melyek szerint az afrikai latinságban a hosszú és rövid magánhangzók fonológiai oppozíciójának eltűnése intenzívebb volt, mint Rómában.⁴⁷ Hiszen azon felül, hogy (számításai alapján) a korai (IV. század előtti) időszakban a változás Rómában még nem érintette a hangsúlyos szótagokat, a birodalom központjából származó verses feliratokon a hangsúlytalan szótagokban megjelenő metrikai hibák (az afrikai adatokkal ellentétben) elsősorban nem nyelvi, hanem metrikai okokra vezethetők vissza. A nyelv fejlődésébe illeszkedő adatok (azaz hangsúlytalan helyzetben a hosszú magánhangzók megrövidülése) kisebbségben maradnak a nyelvileg nem indokolható hibákkal szemben. Ráadásul ez a jellegzetesség Herman adatai alapján a IV. századtól kezdődő keresztény korszakban is változatlan marad. Sőt, a nyelvileg indokolható adatok aránya még csökken is valamelyest.

4. táblázat. Rövidülések és nyúlások aránya hangsúlytalan szótagokban – Paulus N.

4. ábra. Rövidülések és nyúlások aránya hangsúlytalan szótagokban – Paulus N.

⁴⁷ Herman: i. m. (27. jegyz.) 299.

Az általunk feldolgozott adatok, illetve az afrikai corpus kronológiai szempontú bontása által kapott eredmény több ponton is ellentmond Herman vizsgálatainak. A legszembetűnőbb különbség, hogy a hangsúlytalan szótagokban a magánhangzó-rövidülések aránya a késői római feliratokon a Herman számításaihoz képest jóval több adaton alapuló elemzésünk szerint nem 40%, hanem 60% körül van, ez alapján az afrikai állapotok korántsem különböztek a rómainál olyan mértékben, ahogyan azt Herman gondolta. Mindazonáltal egyértelmű tendenciának látszik a vizsgálataink alapján, hogy a hangsúlytalan szótagokban megjelenő metrikai hibák közül a nyelvileg is indokolható rövidülések Afrikában minden korszakban nagyobb arányban vannak jelen, mint Rómában. Hogy ez az igen mérsékelt eltérés elég-e ahhoz, hogy általa igazoltnak tekinthessük az ókori grammatikusoknak az afrikai magánhangzókvantitás-rendszer változásaira vonatkozó kijelentéseit, nehezen eldönthető kérdés.

Úgy gondoljuk, hogy – bár kétségkívül fontos, a végkövetkeztetéseket befolyásoló tényezőkről beszélünk – nem az afrikai feliratok kronológiai szempontú bontásának hiánya vagy a keresztény feliratokról származó adatok kis száma Herman cikkének legfőbb hiányossága. Sokkal súlyosabb problémának látjuk, hogy a szerző véleményünk szerint rosszul használta a saját maga által kidolgozott nyelvtörténeti statisztikai módszert. Ennek lényege az lenne, hogy minden nyelven kívüli tényezőt (például a feliratok számát vagy a beszélők kulturális színvonalát, iskolázottságát) a lehető legteljesebb mértékben kizárjunk a nyelvi változások vizsgálatából. Ezért preferálta Herman a helyes és helytelen alakok arányának összehasonlítása helyett a különböző típusú nyelvi hibák arányainak vizsgálatát egy-egy területen. Hiszen az előbbi módszer sokkal inkább a nyelvi normakövetés szintjéről áruklodik, mint a nyelvi változásokról, tehát a nyelvtörténet helyett inkább a szociolingvisztika módszere.⁴⁸ Ebben a cikkben viszont Herman nem követte a saját maga által felállított kritériumokat. Az első vizsgálatában (hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokban előforduló metrikai hibák aránya) a két összehasonlítandó csoport mindegyike tartalmaz nyelven kívüli okokkal magyarázható jelenségekre vonatkozó adatokat (például magánhangzó-rövidülés hangsúlyos, illetve -nyúlás hangsúlytalan szótagban). A második esetben pedig (rövidülések és nyúlások aránya hangsúlytalan szótagokban) a nyelvi változásra utaló adatokat (rövidülések) egy nyelven kívüli tényezővel, a verstani szabályok fejlődését leíró jelenséggel (nyúlások hangsúlytalan szótagban) hasonlítja össze.

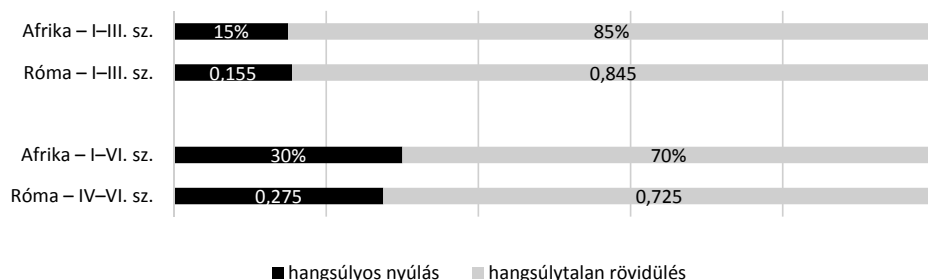
Véleményünk szerint Herman elméletét követve a nyelvileg motivált, prozódiai hibatípusok, a hangsúlyos szótagokban bekövetkező nyúlások és a hangsúlytalan szótagokban megtalálható rövidülések összehasonlítása a helyes vizsgálati módszer.⁴⁹ Ezzel az összehasonlítással, elfogadva, hogy a hosszú és rövid magánhangzók fonológiai oppozíciójának eltűnése a hangsúlyos szótagokban később jelentkezett, mint a hangsúlytalanokban, jól leírható a vizsgált jelenséggel kapcsolatos nyelvi fejlődés. Minél nagyobb a hangsúlyos szótagokban megfigyelhető magánhangzónyúlások aránya, annál

⁴⁸ Herman módszerének leírását lásd Adamik B.: A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. AntTan 43 (2012) 99–105.

⁴⁹ LLDB-kódok: *productio vocalium cum accentu in arsi* és *productio vocalium cum accentu in thesi*, illetve *correptio vocalium sine accentu in thesi*.

5. táblázat. Hangsúlyos szótagokban előforduló nyúlások és hangsúlytalan szótagokban előforduló rövidülések aránya

	hangsúlyos nyúlás		hangsúlytalan rövidülés	
Afrika – I–III. sz.	25	15%	138	85%
Róma – I–III. sz.	4	15,5%	22	84,5%
Afrika – IV–VI. sz.	21	30%	49	70%
Róma – IV–VI. sz.	34	27,5%	89	72,5%

5. ábra. Hangsúlyos szótagokban előforduló nyúlások és hangsúlytalan szótagokban előforduló rövidülések aránya

előrehaladottabb volt a kvantitatív fonológiai szembenállás megszűnésének folyamata az adott területen.

A két nyelvi jelenség összehasonlításán alapuló vizsgálat egyértelműen azt mutatja, hogy Róma és az afrikai provinciák között nem volt nagy különbség sem az I–III. századi, sem a IV–VI. századi időszakban. A hangsúlyos nyílt szótagokban előforduló rövid magánhangzók megnyúlásának folyamata az évszázadok folyamán mindkét területen hasonlóan erősödő intenzitással zajlott. A verses feliratokon a hangsúlyos szótagokban található magánhangzók nyúlásának a hangsúlytalanok megrövidüléséhez viszonyított aránya a keresztény korszakban nagyjából duplájára emelkedett a kora császárkori évszázadaikhoz képest mind Rómában,⁵⁰ mind Afrikában. Azt kell tehát feltételeznünk – és a keresztény korszakra vonatkozó adataink mennyisége alapján ezt meg is tehetjük –, hogy az V. században élt grammatikusok kijelentései, amelyek szerint a latinul beszélő afrikaiak könnyebben tévesztik össze a klasszikus latin nyelv rövid és hosszú magánhangzóit, mint a birodalom egyéb területein élők, nem tekinthetők hitelt érdemlő forrásoknak. Vagy legalábbis nem a rövid és hosszú magánhangzók fonológiai szembenál-

⁵⁰ A római fejlődéssel kapcsolatban a kora császárkori adatok kis száma óvatosságra int.

lásának eltűnésével kapcsolatban. Az itt bemutatott kutatásaink alapján azt gondoljuk, a nyomatéki szóhangsúly hatása a hosszú és rövid magánhangzók kronológiai oppozíciójának eltűnése szempontjából semmivel sem volt jelentősebb az afrikai provinciákban, mint Rómában.

PAULUS NÓRA
ELTE BTK Ókortudományi Intézet
Latin Tanszék
nori.zelenai@gmail.com

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)